

JULIÀ GUILLAMON

EL DIA REVOLT

Literatura catalana de l'exili

Julià Guillamon

El dia revolt

Literatura catalana de l'exili

Editorial Empúries

Barcelona

Aquesta obra ha obtingut el Premi Octavi Pellissa 2006 convocat per l'Editorial Empúries i atorgat per un jurat compost per Josep M. Castellet, Xavier Folch, Jordi Herralde, Pere Portabella i Carles Santos.

L'elaboració d'aquest treball ha comptat amb una subvenció de la Institució de les Lletres Catalanes concedida l'any 2006.

Amb la col·laboració de:

memorial
de democràtic

© Julià Guillamon i Mota, 2008, 2023

Primera edició: 2008

Primera edició en aquest format, revisada: octubre del 2023

© d'aquesta edició: Edicions 62, s.a.

Editorial Empúries

Diagonal, 662-664 - 08034 Barcelona

www.editorialempuries.cat

Disseny gràfic i maquetació: Mariona Garcia

Preimpressió: Scan 4

D. L.: B. 16.349-2023

ISBN: 978-84-19729-13-2

La lectura obre horitzons, iguala oportunitats i construeix una societat millor.

La propietat intel·lectual és clau en la creació de continguts culturals perquè sosté l'ecosistema de qui escriu i de les nostres llibreries.

En comprar aquest llibre contribuïu a mantenir aquest ecosistema viu i en creixement.

A Grup62 agraiem que ens ajudeu a donar suport així a l'autonomia creativa d'autors i autors perquè puguin continuar desenvolupant la seva funció.

Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra. Podeu contactar amb CEDRO a través del web www.conlicencia.com o per telèfon al 91 702 19 70 / 93 272 04 47.

Francesc Trabal i Antoinette Bordesvielles
camí de Xile el desembre de 1939.

Índex

10	Rastres
26	Enric Cluselles
36	Teresa Rovira
46	Montserrat Moner
56	Amadeu Cuito
66	Mercè Romeva, Eulàlia i Oriol Riba
80	Josep Palau i Fabre
92	Helena Vidal
102	Carles Fontserè i Terry Broch
114	Buenos Aires: Atmosfera argentina
120	Fivaller Seras
130	Ricard Pahissa
142	Gloria López-Llovet
154	Francesc Arnó
164	Marian Rubió Armangué

176 **Santiago de Xile: *Cherchez le catalan***

182 **Cristian Aguadé**

192 **Rafaela de Buen**

202 **Anna Maria Prat**

214 **Emilio del Solar**

224 **Xavier i Leopold Benguerel**

234 **Roser Bru**

246 **Josep Balmes**

256 **Santo Domingo: Hollywood**

262 **Núria Folch de Sales**

274 **Núria Sales**

286 **Dolors Canals**

296 **Montserrat Prats**

306 **L'Havana: Cuba libre**

312 **Mercè Canals**

322 **Nora Aymamí**

332 **Jordi i Neus Espresate**

344 **Caracas: Gent de Caracas**

350 **Núria Pi-Sunyer**

362 **Marta Vallmitjana**

372 **Maria Grases**

382 **Ulisses Moulines**

392 **Mèxic DF: Sota el volcà**

398 **Núria Costa**

408 **Glòria i Arcadi Artís**

420 **Víctor Hurtado**

430 **Roger Bartra**

440 **Maria Antònia Freixes**

452 **Teresa i Mercè Armendares**

462 **Tessa Calders**

474 **Martí Soler**

486 **Maria Eugènia Miquel**

496 **Victoria Schussheim**

506 **Ramon Xirau**

516 **Josep Carner: «El dia revolt»**

Rastres

Ara fa cinc anys era amb el meu germà quan vam rebre una trucada del Mestre, el propietari del taller mecànic de sota el pis que tenia llogat la meua mare. Uns immigrants havien forçat la porta i s'havien instal·lat a casa. Acabava d'avisar la policia. Des de feia mesos el meu germà havia anat buidant la casa, però jo havia estat incapaç de tornar a recollir les coses que hi tenia. En els darrers anys de la seva vida, la meua mare havia dedicat temps i diners a condicionar un pis que no s'ho valia. Ara les portes estaven esbotzades i les parets florides. No hi havia llum. Els immigrants havien instal·lat un fogó al mig del menjador. De l'habitació del mig, on havien anat a parar els meus malendregos, vaig recollir una capsa amb joguines de quan era petit, una bossa amb llibres i unes carpetes. En una d'aquestes carpetes hi havia una sèrie d'entrevistes amb escriptors catalans que vaig publicar al diari *Avui*, entre el desembre de 1984 i l'abril de 1986, tot just acabada la carrera. Quatre eren exiliats: Pere Calders, Avel·lí Artís-Gener, Xavier Benguerel i Josep Ferrater Mora.

La més antiga és la d'Avel·lí Artís-Gener, *Tísner*, que apareix a la coberta de l'*Avui* amb una bata d'estar per casa, fumant en pipa. En aquesta entrevista diu un parell de coses que no recordava. Explica que el 1961, quan va començar a escriure la novel·la *Les dues funcions del circ*, va fer un viatge a la Martinica, on havia estat de pas quan el vaixell que el duia cap a Mèxic va sofrir una avaria enmig de l'oceà. La novel·la recrea l'estada de dos germans a Fort-de-France, mentre esperen la reparació, tal com havia passat realment l'estiu de 1939. *Tísner* em parlava

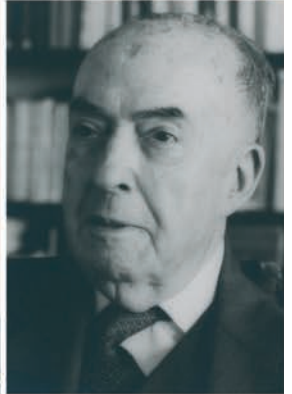
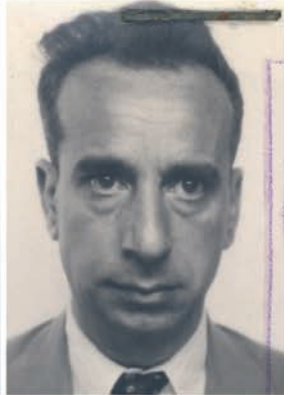
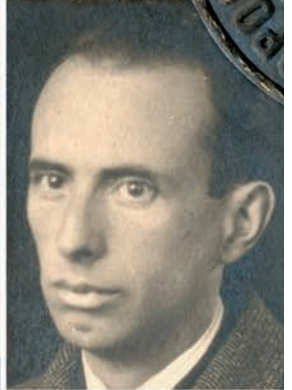
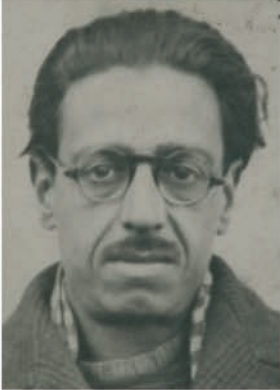
<< Agustí Bartra a Mèxic a començaments dels anys quaranta.

dels recorreguts que havia fet per l'illa en busca de possibles localitzacions de la novel·la, les hores que havia passat mirant la gent, escoltant la manera de parlar dels negres, copiant els anuncis que trobava pel carrer. També vam parlar de Mèxic, de l'escriptor Roure-Torent i de la sogra del seu germà Arcadi, la mare del pintor Francesc Espriu, que li havien servit per construir la veu narrativa de *Paraules d'Opton el vell*. L'Opton és un mexica que va encadenant idees a partir d'un fet comú, fins que perd el fil i el relat segueix les seves evasions mentals, estrafant una suposada crònica precolombina. Benguerel em va rebre a la casa del carrer Francesc Carbonell, a Pedralbes. A les fotos apareix a la terrassa amb una camisa fosca i a dintre el pis, davant d'una peça d'antiquari. Parlem d'*Icària*, *Icària* i de les traduccions de La Fontaine. Cap al final li faig una pregunta sobre Xile, que ell aprofita per saltar fins al moment del retorn i l'aventura del Club dels Novel·listes. En cap d'aquestes entrevistes no parlem mai de l'exili. Eren entrevistes en profunditat, que establien antecedents, connectaven llibres i experiències, però l'exili en quedava sempre fora. *Tísner* i Maria Lluïsa Mercadet em van acollir a casa seva. Vaig escriure un pròleg per a una miscel·lània de contes, i mentre el preparava, ens vàiem sovint. Vaig tornar moltes vegades al pis del carrer Francesc Carbonell, tot sol o amb el meu amic Joan Tarrida. Benguerel ens convidava a dinar en un petit restaurant d'ús exclusiu dels veïns. Acabava de descobrir les novel·les de Francesc Trabal i n'hi parlava amb entusiasme. Ell se n'estranyava i jo no ho comprenia. Després he sabut la història. La generositat de Trabal, les desavinences de fons en el grup que va anar a Xile, les diferents opcions a l'hora del retorn i el final dramàtic de Trabal, mort als cinquanta-vuit anys, després del gran desengany que va representar, acabada la Segona Guerra Mundial, la continuïtat del règim de Franco.

Avel·lí Artís Gener i Xavier Benguerel no parlaven de l'exili perquè l'exili no havia estat una experiència positiva, el seu record representava un estigma, una ditada vergonyant. Això es veu molt clarament a les memòries. *Memòria d'un exili. Xile 1940-1952* de Xavier Benguerel és un llibre irregular, que esquiva aspectes fonamentals de la vida a Santiago, amb trossos reaprofitats d'uns articles de la revista *Germanor* on va relatar un viatge amb la família al Corcovado, Puerto Aysén i la Laguna de San Rafael, al sud de Xile. Una part fonamental es dedica a demostrar la murrieria que li va permetre engegar el laboratori. *Viure i veure* de *Tísner* té també una part de picaresca amb el relat de les seves aventures al cinema i la televisió. Amb els cotxes de *Tísner* passa com amb els gossos i els gats de Benguerel: són objecte d'una transferència emotiva, ens parlen d'un món familiar, plàcidament acomodats i estable, que potser no va existir mai. Quan reconstrueix el retorn a

Catalunya, no hi ha dolor ni conflicte. Ramon Barnils li havia explicat a Quim Monzó la tristesa que feia veure *Tísner* a la redacció de *TeleXpress* fent un paper obscur i subordinat, ell que havia estat un dels puntals de *La Rambla*, *L'Esquella de la Torratxa* i *El Be Negre*. A Xile, Benguerel hi havia fet diners però era com un d'aquells personatges dels seus contes, desaratat, esborradís, escindit entre dues realitats irreconciliables, com l'erudit erotòman que viu les seves passions d'amagat i que no s'entén amb el fill. *Tísner* n'havia tornat sense un ral, havia malviscut en una pensió i havia acabat acceptant una feina en el diari dels antics companys que havien fet el joc de Franco. Benguerel s'inhibia educadament i només guardava una fidelitat personal a Rafael Borràs i a la família Lara. No sé si tenia gaires amics. *Tísner* va superar l'encongiment dels primers temps i havia acabat sent un home públic, candidat a les eleccions amb Nacionalistes d'Esquerra. En els darrers anys es va fer popular per les seves aparicions a TV3. Eren molt diferents, però en el meu record els dos personatges es confonen i en fan un de sol.

Què els hauria pogut preguntar jo de l'exili? Què en sabia realment? Què hauria pogut dir-los que els fes evocar sense reserves ni compliments una part íntima de les seves vivències a Tolosa i a Roissy, a Mèxic i a Xile? A la meua època d'estudiant a la Universitat de Barcelona, els alumnes de literatura catalana fèiem cursos d'història de la llengua, fonètica, morfologia, sintaxi i dialectologia, perquè la llengua havia de ser el fonament de la represa. De literatura se'n feia ben poca i dels anys trenta no se'n parlava gairebé mai. Els llibres que haurien hagut de portar-nos a descobrir el clima intel·lectual d'aquell moment no existien. Ens havíem acostumat a veure la Guerra Civil en el mirall deformant de l'antifranquisme. Jo tenia alguns exemplars de *Visions de la guerra i la reraguarda*, dirigida per Josep Fontana, amb el disseny de Salvador Saura i Ramon Torrente que jugaven amb els colors de la bandera republicana. Els únics diaris d'abans de la guerra que havia vist eren els que apareixien reproduïts en aquella col·lecció. La Transició havia comportat un descrèdit de la política, i un silenci feixuc pesava sobre tot el que tingués relació amb la Barcelona republicana. No va ser fins molt més tard que vaig començar a lligar caps. Joan M. Minguet i Batllori va recuperar llibres i articles de Sebastià Gasch, i Valentí Soler va editar les *Indagacions i propostes* de Just Cabot. De la lectura dels articles de l'un i l'altre, de les opinions creuades, per exemple, sobre Dalí, en va sorgir «un món que fou veritat». Recordo un detall que em va impressionar. Per parlar d'unes sabates de color marró, Gasch deia unes sabates rosses. Aquestes *sabates rosses* tenien el valor d'una penyora que es porta d'un món somniat. N'hi vaig parlar a Josep Palau i Fabre. El 1946 Palau es va exiliar voluntàriament

a París, cansat de l'ambient de Barcelona i de la relació amb els pares que s'havien fet franquistes. Quan el vaig començar a tractar feia poc que havia tornat a viure a la casa del carrer Bruc. En vitrines i calaixeres anava retrobant autògrafs, llibres dedicats i revistes de decoració moderna que havien estat del pare. A la sala de rebre, entre els quadres de Gausachs i Bosch-Roger, hi tenia una vitrina amb bibelots i objectes d'art, com els que s'anunciaven al *D'Ací i d'Allà*, que s'anava venent de mica en mica per pagar els *ektachromes* dels llibres sobre Picasso. En un calaix, a la seva cambra de noi de casa bona, conservava desenes de retalls de la revista *Mirador*, que un amic seu, estudiant extern, li portava cada dijous a l'internat. Malalt d'enyorança, en els primers anys de la postguerra els havia retallat i endreçat en una mena d'enciclopèdia que llegia i rellegia contínuament. Vaig comprovar que molts se'ls sabia de cor. Palau conservava una visió nítida del món d'abans de la guerra, la visió de qui tenia setze o disset anys i l'havia preservat a dintre. Tan aviat em parlava de la primera pel·lícula sonora, *El desfile del amor*, com m'explicava els acudits d'Otto i Fritz, que havien estat de moda seixanta anys enrere. Malgrat la seva fama d'iconoclasta, havia esdevingut testimoni dels costums civilitzats d'una burgesia il·lustrada que anava al Teatre Grec a veure la *Medea* de Margarida Xirgu o al Liceu a veure els Ballets Russos, amb barret fort o amb barret tou, amb sabates rosses. Per comprendre millor el món de Palau vaig instal·lar-me a la Biblioteca de Catalunya a llegir els vells exemplars de *Mirador* i m'hi vaig passar més d'un any.

Va ser aleshores que van començar a sorgir, a glopades, totes les preguntes que no vaig ser capaç de fer quan *Tísner* i Benguerel vivien i eren els meus amics. Totes les raons que no vaig pensar de demanar quan treballava a l'*Avui*, i moltes tardes em trobava el periodista Josep Maria Lladó, amb un gran cigar, tancant l'article al bar La Llave, com si La Llave fos el bar de l'Ateneu. Jo aleshores el veia com un vellet entotsolat i anacrònic. Ara el veig a la redacció d'*Última Hora* i me'l trobo a Niça, el 1945, publicant *Per Catalunya* amb les cobertes de Fontserè, Clavé i Martí Bas. Va ser llegint *Mirador* i *La publicitat*, *La Rambla*, *L'Instant* i *Última Hora* que vaig comprendre l'abast de la desfeta de 1939 i les conseqüències que m'implicaven directament. La generació de Joan Oliver, Francesc Trabal, Vicenç Riera Llorca, Armand Obiols, Anna Murià, Xavier Benguerel, Mercè Rodoreda, Agustí Bartra, Lluís Ferran de Pol, Avel·lí Artís Gener i Pere Calders va ser la primera que va accedir a una cultura moderna, que culminava una línia de continuïtat des de la Renaixença. Amb una llengua normalitzada que permetia abordar tots els gèneres. Amb un periodisme de gran categoria, un columnisme obert a tots els matisos i replecs de la ironia, i reportatges que oferien als lectors una visió catalana del món. Es publicaven

<< Francesc Trabal, Avel·lí Artís-Gener, Mercè Rodoreda, Joan Oliver (Pere Quart), Vicenç Riera Llorca, Joan Prat (Armand Obiols), Cèsar-August Jordana, Domènec Guansé, Agustí Bartra, Xavier Benguerel, Joaquim Amat-Piniella, Joan Sales, Anna Murià, Antoni Rovira i Virgili, Carles Riba i Josep Carner.

col·leccions populars, es traduïen els clàssics, es comentaven les darreres novetats de la novel·la europea i nord-americana. La poesia havia viscut un període niqelat i un retorn al vuit-cents, sobre el gruix d'alta exigència de la poesia simbolista i de la poesia pura. Els vells mestres Joaquim Ruyra i Josep Carner encara estaven en actiu, i havia sorgit una nova generació d'escriptors de vint anys que parlaven de les inquietuds dels joves. I de sobte, tot aquest món va desaparèixer. Primer, a causa de la guerra, que va obligar a comprometre's, a posar la literatura al servei de la política. I després amb la derrota, que va empènyer els millors a travessar la frontera, a encauar-se en residències i refugis, a encaixar en països llunyans, vivint en condicions precàries, amb un feix de records dolorosos i greuges mal païts. Alguns, s'hi van quedar per sempre. D'altres, com *Tísner*, s'hi van passar vint-i-cinc anys. Havien tornat a Catalunya i s'havien trobat un país diferent del que s'imaginaven quan vivien a Xile o a Mèxic. Quan en *Tísner* dibuixava a *El Poble Català* desenes de catalans amb barret mexicà que arribaven a Barcelona amb *golondrina* o quan, en un número apòcrif de *La Rambla*, del maig de 1945, publicava unes normes inventades per acollir-se als subsidis del SERE i del JARE que ja preparaven el viatge de retorn. No van acabar a la presó, però vivien en un clima d'intimidació i amenaça. El país començava a reviscolar i tots aquests escriptors de l'exili haurien hagut d'abocar-se a la recuperació. No sempre van ser ben rebuts. No sempre les seves idees es corresponien amb la realitat. El 1966 Amadeu Cuito va voler reprendre la revista del seu avi. I així va sortir el *Mirador* de Perpinyà, «la revista que es llegirà a Catalunya», que Eugeni Xammar somniava com a alternativa del *Tele-estel* de Carles Sentís i Ignasi Agustí. Calia mirar endavant, sense pensar gaire en el que s'havia perdut, que es filtrava en els títols dels llibres, com un retorn del reprimit: *Abans de l'alba*, *Homes i coses de la Barcelona d'abans*, *Abans d'ara*. Abans.

L'*Avui* es va començar a publicar el 1976, jo n'era un lector fidel. Passava l'estiu a la fonda de ma mare, m'hiavorria, a les tardes em tancava en una cambra del primer pis i anava retallant les notícies de la *Marxa de la Llibertat* que acabava de passar per Arbúcies. L'*Avui* publicava sovint informacions relacionades amb l'exili. Es volia transmetre una idea de continuïtat, mitjançant notícies de retorns i el record de morts llunyans. Aquelles morts que anaven degotant, des dels temps remots en què les revistes de l'exili escampaven per l'Havana i Santiago de Xile, per Mèxic i París: la notícia de la mort d'Alexandre Plana, la mort de Pere Corominas, la mort d'Alfons Maseras, la mort de Joaquim Xirau. Aquelles morts que contrasten amb la imatge gloriosa de Pere Quart, el 1970, al Festival dels Poetes al Price, recitant els versos de les «Corrandes d'exili», que el 1940 feien petar de riure Mercè Rodo-

reda. L'Oliver, afegint-se als crits de la gent, amb un gest desafiador: «Llibertat! Llibertat!» Vaig assistir com a periodista al seu enterrament, que va ser tristíssim. Ja abans de morir, el 1986, Oliver era un personatge sense estrella, un escriptor arraconat i remugaire que publicava en una revista marginal, *El Lamp*, unes col·laboracions àcides i desenganyades. Des de llavors la seva llum no ha parat d'enfosquir-se fins a un eclipsi gairebé total. S'han esvaït les imatges del gloriós retorn de Bartra a l'aeroport del Prat i en resta una altra de molt més obscura, a la duana, la maleta oberta, el policia amb la gorra de plat. Després del llibre de Jaume Subirana sobre el Josep Carner de Bèlgica, el retorn gloriós de Carner el 1970 pren un caire encara més opac i desencantat, amb la descripció del dia a dia intranscendent. Enfront de la imatge triomfal dels poetes i els savis recuperats, la reparació feliç de la mítica fuga de cervells, les vides desballestades dels homes malaguanyats. Armand Obiols escriu al seu amic Rafael Tasis des de Bordeus, desencantat de la política, distanciat dels companys d'exili. A Viena i a Ginebra, amb dones desconegudes, amb la tristesa enganxada al rostre com una careta. Francesc Trabal encastrat en un projecte utòpic de construir escoles per no perdre els catalans d'Amèrica. Ell, que el gener de 1945 tenia pressa per tornar i que va ser un dels primers perduts. Els articles de Trabal de *Germanor* posen la pell de gallina: abandonat el camí, resignat a enyorar-se en silenci i anar-se neulant. Som molt lluny de l'espera justa i de l'honor recompensat que ens pregonaven a mitjan anys setanta, quan, en la vigília de les primeres eleccions, els polítics van voler capitalitzar la fidelitat i el prestigi de l'exili. A tocar d'una altra realitat molt més difícil d'encaixar, perquè no sempre ens diu les paraules encoratjadores i falagueres que voldríem sentir. El retrobament amb els meus vells amics vindria marcat pel sentit de la pèrdua i per l'experiència del dol.

Però també per l'emoció del retrobament, per l'alegria de descobrir que els seus llibres encara són vius i que poden servir d'exemple i estímul per a molts lectors. La literatura catalana va assolir a l'exili una maduresa plena. Els poetes van buscar una possibilitat de redempció enmig de les desgràcies i van anunciar la naixença de l'home nou. La novel·la va superar definitivament les crisis d'entreguerres i va esdevenir un instrument per pensar l'home en el món contemporani. Cartes, dietaris i memòries constitueixen un testimoni humà extraordinari, ple d'experiències colpidores però també de facècies i petits fets quotidians. Tot aquest conjunt, en el qual predomina la visió personal, es pot llegir com una gran saga, amb un sentit col·lectiu, des de la sortida de Barcelona, les estades provisionals a França, els camps de concentració, els refugis intel·lectuals. Els malsons de Tolosa, en un clima enrarit de friccions i discrepàncies. La vida d'estudiant a Montpeller,

>> **Imatges de Literatures de l'exili, documental de Joaquim Jordà (2005).**

la joventut i el descobriment de l'amor. L'oportunitat de renéixer simbòlicament en els boscos de Bierville i Roissy-en-Brie. I a partir de 1940, la gran aventura americana que deixava en un parèntesi els ideals de reconstrucció nacional que van començar amb la Renaixença. Sense poder editar, sense públic, amb una llengua abolida.

Un fil vermell relliga *Els darrers dies de la Catalunya republicana* d'Antoni Rovira i Virgili, *Els vençuts* de Xavier Benguerel, amb els contes de Mercè Rodoreda «Cop de lluna», «Orleans, 3 quilòmetres», «Paràlisi», *Tots tres surten per l'Ozama* de Vicenç Riera Llorca i *L'ombra de l'atzavara* de Pere Calders. El sentiment de pèrdua i la promesa d'un món per venir, que quedarà defraudada, la necessitat de sobreviure clandestinament, el conflicte amb una realitat incomprensible, que obliga a replantejar-se la pròpia identitat, la por de ser abduït per l'Altre. En definitiva, la pèrdua de les seguretats d'abans de la guerra, substituïdes per la incertesa i el dolor, el neguit i el desarrelament. Mercè Rodoreda marca el camí quan el març de 1940 escriu a Carles Pi i Sunyer des de Roissy: no adobarà el món, no salvarà la pàtria, però si de la seva capacitat de coneixement humà, de l'amarguesa i la crueltat en surt l'obra que vol escriure, no tindrà res a reclamar a la vida. Un dels casos més excepcionals i al mateix temps un dels més paradigmàtics és el de Joaquim Amat-Piniella. El 1933 havia publicat una obra juvenil, uns retrats superrealistes dels amics de la colla de Manresa, *Ombres al calidoscopi*: a la Biblioteca de Catalunya se'n conserva un exemplar dedicat a J. V. Foix. El desenllaç de la guerra el va dur al camp de concentració de Saint Cyprien i més tard, quan la 109 Compagnie de Travailleurs Espagnols va ser interceptada a Delle pels alemanys, a Mauthausen, d'on va sortir, com de dins d'una crisàlide, transformat en el gran novel·lista de *K. L. Reich*.

De l'exili se n'acostumen a mostrar fotografies que a còpia de repeticions han esdevingut tòpics visuals: les corrues de gent que es dirigeixen a la frontera, les imatges dels camps de concentració: la platja, els camions carregats de pans, els espahins. Calia recomençar per una altra banda. Llegir els textos, posar tota l'atenció en les petites coses. Anar a buscar el detall revelador i el contrast que il·lumina, per poder accedir a un espai protegit. Establir un joc de correspondències entre la presència i l'absència, entre la història i la ficció, buscar la clau per obrir un món captiu de les seves imatges. Viatjar m'ha permès llegir els textos des de noves perspectives. D'una manera semblant a com Avel·lí Artís havia anat a la Martinica, per reconstruir la memòria dels textos, he tornat a Prats de Molló, Argelers, Roissy-en-Brie, Santiago de Xile, Ciutat de Mèxic, Buenos Aires, Santo Domingo, l'Havana, Caracas. Primer, amb Joaquim Jordà i el seu equip, per filmar

el documental que acompanyava l'exposició *Literatures de l'exili*. Més endavant, en diversos viatges de recerca vinculats a la seva itinerària internacional. Finalment només amb la voluntat d'escriure. Prenia com a punt de partida memòries, contes i novel·les, buscant el rastre d'un món tancat en el seu propi record. Un món esvaït, que al llarg de la recerca ha pres formes d'una concreció meravellosa. Un dels articles més impressionants que Trabal va publicar a *Germanor*, «Les Claus, variacions sobre un tema inútil», relata una tarda a la plaça Brasil de Santiago de Xile. En un capvespre entotsolat, viu amb la il·lusió de ser de nou a Barcelona. Sent el tramvia que puja cap a Gràcia, la Creu del Sud ja no és la Creu del Sud. Fins que la veu de la muller l'interromp com una carícia: «Escolta... I aquestes claus?» A Santiago, la seva neboda, Anna Maria Prat, havia guardat el retall d'un d'aquests articles de *Germanor* on Trabal parlava dels objectes inútils, falsos records: una caps de pursos, un trofeu abonyegat. Guardava un manyoc de claus: les claus del pis de Gràcia, les de la caseta de Castelldefels, les de la Institució de les Lletres Catalanes. Aquelles claus que l'abril del 1941 Francesc Trabal encara duia a la butxaca. Una cosa semblant es va esdevenir amb *El món de Joan Ferrer* de C.A. Jordana. En un dels primers capítols d'aquesta novel·la, Jordana descriu el rellotge despertador que l'havia acompanyat quan era estudiant, al servei militar i a l'exili, i que ara tenia una busca fluixa, com el podria llençar? Aquest rellotge era al carrer Vecinal, al barri de Las Condes, a casa del seu fill Joan. No fa gaire, Mònica Zgustova recordava en un article una imatge punyent de la novel·la de l'escriptora croata Dubrajka Ugresic, *El Museu de la Rendició Incondicional*. Al parc zoològic de Berlín, molt a prop d'una casa de refugiats, s'hi exposa un collage misteriós: una sabata de nen, la clau d'un cotxe, una pipa i quatre claus, objectes desaparellats trobats a la panxa d'una morsa morta, que per a Ugresic simbolitza la vivència de l'exili.

He pujat fins al llogarret de Los Andes i he visitat la Estación Mapocho de Santiago de Xile, seguint la ruta del grup andí. Fa anys que entre aquestes poblacions no hi ha línia ferroviària. A Mèxic, he estat a la Estación Buenavista, on arribava el tren de Veracruz, que ara és una baluerna buida, a punt per a la demolició. He visitat la Casa del Agrarista, que va acollir centenars de refugiats espanyols. He passejat per la Colonia Hipódromo, on encara es conserven pisos i cambres de servei com els que apareixen a les novel·les de Vicenç Riera Llorca *Amb permís de l'enterraments* i *Joc de xocs*. He anat al Panteó Francès a trobar la tomba del dramaturg i editor Avel·lí Artís i Balaguer, pare de *Tísner*. En la gran avinguda d'entrada, els panteons amb la porta entreoberta, molts fan com un piset, i no costa gaire imaginar Pere Calders empescant-se divertit que els habitants de les *xaboles* s'hi instal·len

a viure. En el trajecte que duu fins al Panteó Francès descobreixo el món que Calders retrata a «La Verge de les vies»: el pas a nivell en desús del Ferrocarril de Cuernavaca, una caseta de guardaagulles i, a l'altra banda del carrer, una capella i un anunci de McDonald's. He viatjat al Santuari de Xalma refent el peregrinatge del professor Enguiano i els seus deixebles a *Èrem Quatre* de Lluís Ferran de Pol: l'arribada entre les muntanyes rocoses, la davallada pels carrerons plens de parades on es pasta la multitud, les corones de flors que simbolitzen el sacrifici, el bany ritual, la malaltia que obliga a abandonar precipitadament el santuari i acabar el dia a l'hospital, enmig de visions i deliris.

Capturar un intangible. Reviure la imatge de la Barcelona distorsionada de *Laberint* de Domènec Guansé, una ciutat de novel·la burgesa, de telèfons blancs, estafeta per una distància insuperable. El Poble nou fantasmagòric de Xavier Benguerel del conte «El desaparegut», amb l'home que surt en busca del seu germà fugit, o la peripècia del protagonista de «L'home dels prismàtics», que des del galliner del teatre s'inventa la vida d'una dona que veu a la platea. El Teatro Municipal de Santiago de Xile s'assembla molt al Liceu, mitjançant aquesta ambigüitat volguda Benguerel es transforma en aquest personatge que contempla de lluny una realitat que no pot viure. I en el revers d'aquestes fantasies desolades, la Catalunya ideal del Josep Carner de «Retorn a Catalunya»: la serra de foc, les feixes daurades, el món que s'ordena harmònicament en la curta rogalia del mas. Les platges del Cap de Creus que en la poesia de Ramon Xirau esdevenen un espai de retrobament i memòria, gràcies a la llengua recuperada de la infància. Els somnis d'*El món de Joan Ferrer* de Cèsar-August Jordana, que fan de contrapunt al desencant, la solitud i la malaltia (amb el drenatge biliar com una metàfora extraordinària de l'escriptura). El trànsit dels personatges de *Temperatura* de Francesc Trabal cap a un món fabulós, un paisatge de llacs i volcans disposats escenogràficament per emmirallar un renaixement impossible. L'estranyesa inquietant que es projecta sobre la història a *La plaça del Diamant* de Mercè Rodoreda, en la ciutat desfigurada per la llum blava dels antiaeris, o a *Incerta glòria*, en el record del 14 d'abril, quan Trini Milmany i Juli Soleràs pugen al terrat de la Universitat de Barcelona amb una bandera republicana feta amb quatre draps i unes estrelles de paper de barba, en un somni ingenu destruït al Front d'Aragó. Aquest món fantasmagòric, aquest món perdut, és una de les creacions més poderoses de la literatura catalana del segle xx.

El rastre gairebé ha desaparegut i l'exili és encara, en molts sentits, un món per explorar. En els darrers anys s'han recollit i publicat testimonis d'història oral, s'han donat a conèixer estudis i monografies sobre

>> La biblioteca d'Armand
Obiols al carrer Bailèn 195
de Barcelona.

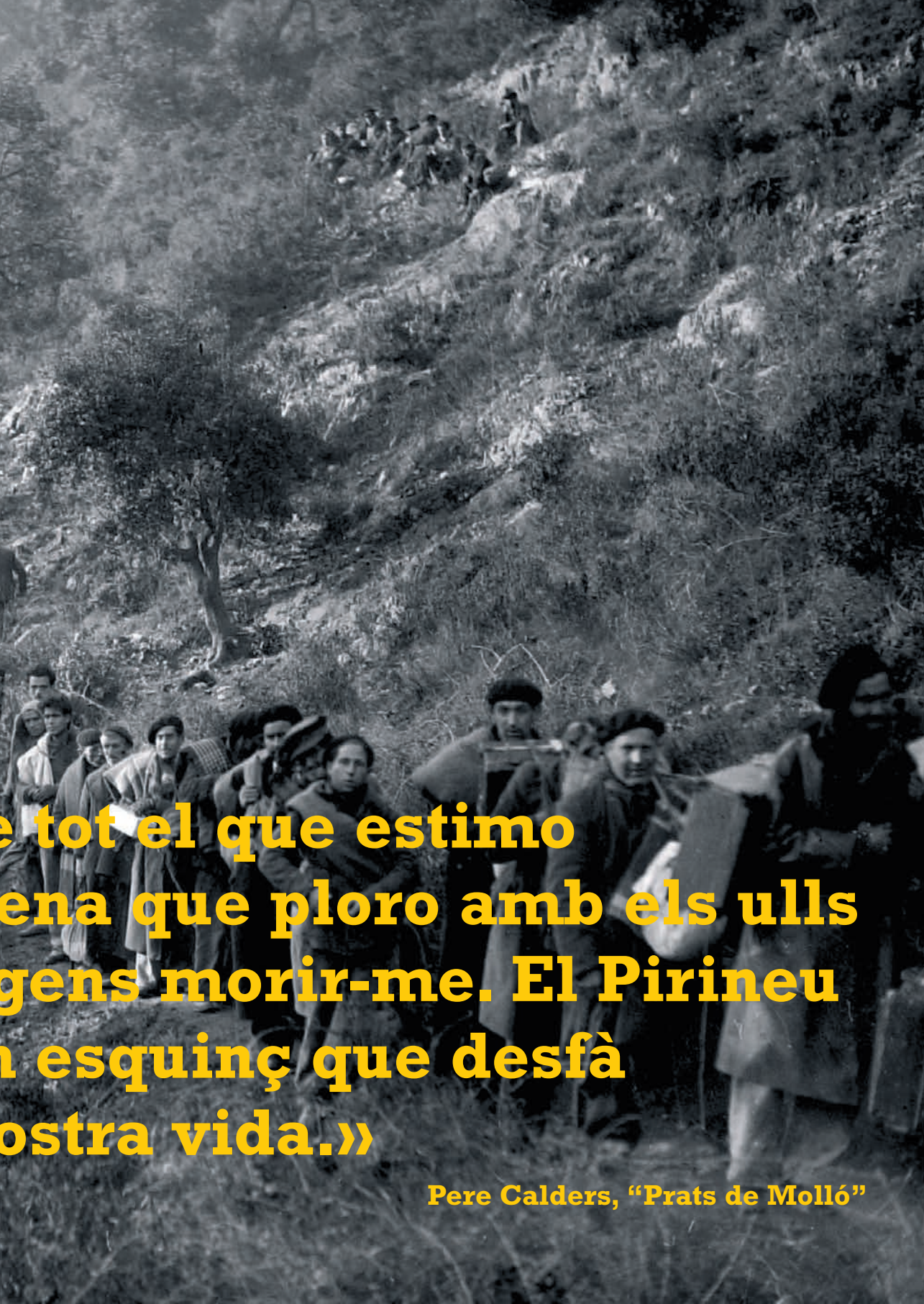
els autors principals i comencen a aparèixer treballs de síntesi que situen l'exili literari català en relació amb la societat i la cultura dels països d'acollida. Cada nova temporada surten a la llum epistolaris, memòries, dietaris escrits en el moment de la caiguda de Barcelona, del pas de la frontera, del sojorn americà, que estableixen un contrapunt fascinant amb les novel·les i amb les autobiografies que retraten els mateixos esdeveniments a molts anys de distància. Sorgeixen múltiples lectures d'un mateix fet, que es complementen i matisen, que obren noves perspectives d'interpretació des del punt de vista històric, polític, cultural i humà. Però falta encara assumir l'experiència de l'exili com una vivència pròpia, mitjançant un discurs que el situï i l'apropi a la sensibilitat del nostre temps, lluny dels estereotips de la resistència antifranquista i de la Transició política, talment ha succeït en altres països amb altres esdeveniments històrics i amb altres exilis. Assumir el que ha representat per a tots nosaltres, que ens en creïem guarits i que n'hem sabut sempre tan poca cosa.

«El dia revolt» és el títol d'un poema de Josep Carner d'un dels seus primers llibres, *Bella terra, bella gent* (1918). La companyia Edigsa el va enregistrar en disc, l'any 1963. Carner parla d'un daltabaix, viscut com una gran dissort i com una oportunitat esplèndida, motiu de por i d'esperança. En arribar a la darrera estrofa, s'emociona, s'ennuega i gairebé no pot acabar de llegir el text. Sovint, quan es parla de l'exili, s'acostuma a oferir una visió que realça els moments dramàtics i deixa de banda els aspectes més quotidians. Es parla poc de l'experiència dels fills, del paper de les colònies de catalans emigrats, dels intel·lectuals xilens, argentins o mexicans que van conviure amb els escriptors de la diàspora. Quan vaig començar a escriure aquest llibre, la primera generació de l'exili havia desaparegut. Amb molt poques excepcions, només quedaven els joves i els nens, els fills i els néts americans. Els quaranta-dos reportatges que componen *El dia revolt* presenten el seu punt de vista, diferent del que s'acostuma a trobar en els llibres d'història, construïts sempre poc o molt al voltant d'una narració heroica. L'exili apareix carregat de matisos i contradiccions, com un dia revolt, en el qual conviuen diverses situacions vitals: la fidelitat, el dolor, el desarrelament, el desig de començar una nova vida. Cel negre, sol radiant, núvols esquinçats, pluja daurada. 26 de gener de 1939: les tropes de Franco són a les portes de Barcelona...

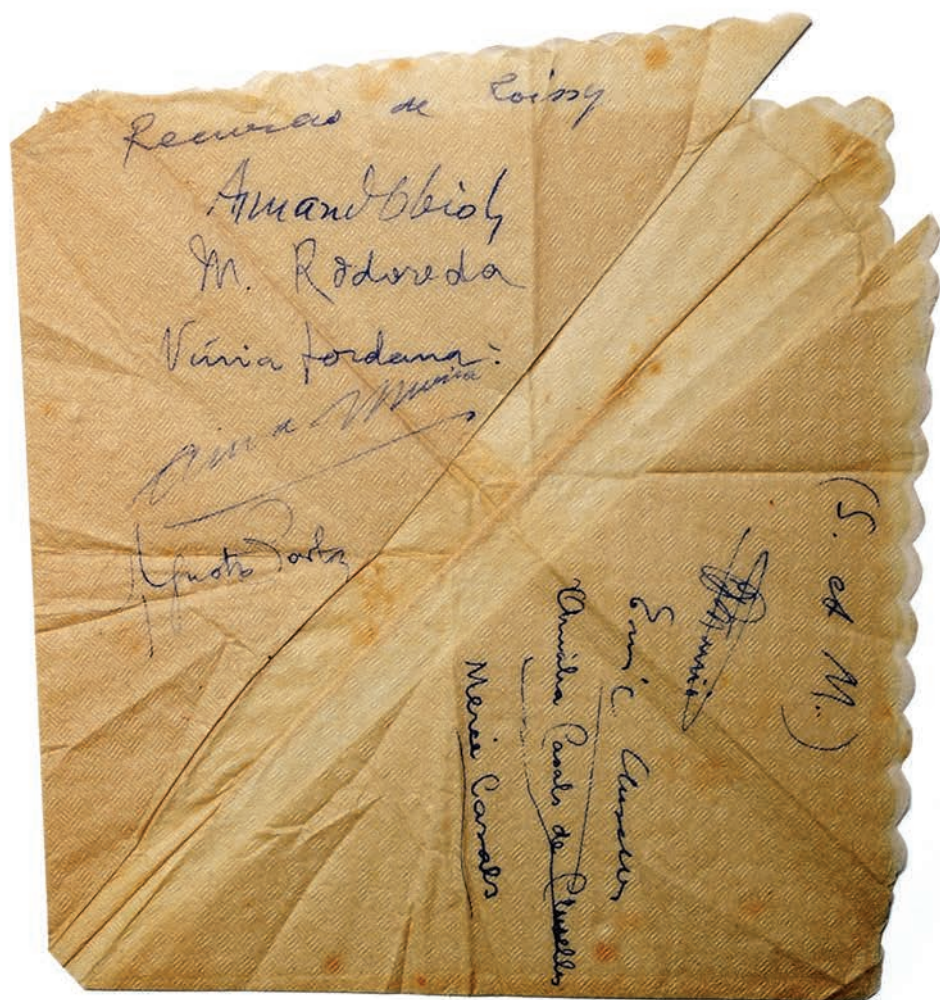

**«Em veig obligat a fugir de
i tinc tanta ràbia i tanta pe
ben secs i no em doldria g
és ara l'esvoranc del gran
Catalunya i amb ella la no**

**e tot el que estimo
ena que ploro amb els ulls
gens morir-me. El Pirineu
n esquinç que desfà
ostra vida.»**

Pere Calders, "Prats de Molló"

Un tovalló de paper amb les signatures d'Armand Obiols, Mercè Rodoreda, Núria Jordana, Anna Murià, Agustí Bartra, Jordi Murià, Enric Cluselles, Amàlia i Mercè Casals, de la tardor de 1939, quan vivien refugiats a Roissy-en-Brie.